FILOZOFICKÝ PROBLÉM SLOBODY

determinizmus – indeterminizmus – kompatibilizmus – základná sloboda – motivácia

Čo je sloboda? Je sloboda človeka iba odveká túžba, ilúzia alebo je skutočná? J. Sokol považuje slobodu „za jeden z najcharakteristickejších rysov ľudskej bytosti“ a popri rozume za „najvyšší atribút človeka“ (Sokol, 2004, s. 366). Snáď najintuitívnejšou definíciou, ktorá sa spája s naším každodenným životom je, že sloboda je možnosťou voliť či možnosťou konať podľa vlastnej vôle. Avšak takéto určenie vôbec nie neproblematické. Čo znamená „voliť“? Akej podstaty je vôľa, ktorej máme tendenciu hovoriť „vlastná“? Cieľom tejto kapitoly je najskôr systematicky načrtnúť problematiku, predstaviť hlavné pojmy a koncepcie.

Ak si predstavíme pomyselnú úsečku ako škálu, v rámci ktorej by sme vizuálne znázornili najznámejšie koncepcie slobody, na jednej strane úsečky by sme našli **radikálny determinizmus**, na druhej strane filozofické učenia **radikálnej slobody, indeterminizmus**. Klasickým príkladom filozofického *indeterminizmu* je Sartrovo radikálne chápanie slobody ako **absolútnej**. Človek je absolútne slobodný a za svoje voľby nesie absolútnu **zodpovednosť**.[1] *Determinizmus* (z lat. „determinare“ – ohraničiť, určiť) je filozofický názor, že všetko, čo sa deje, sa deje nevyhnutne, a to na základe nejakého druhu príčinných súvislostí (ako dôsledok vzťahu podmienok a príčin) (Sokol, 2004, s. 282); slobodná vôľa človeka teda nejestvuje, resp. je ilúziou. Všetko dianie (materiálneho alebo duchovného sveta) je už vopred nevyhnutne určené. Extrémnymi formami determinizmu sú napr. *fatalizmus* (viera v osud, ktorému nemožno vzdorovať – ako to vyjadruje napr. antický mýtus o Oidipovi), v teistickom zmysle napr. tzv. *selektívna predestinácia* (učenie o predurčení k spáse alebo zatrateniu) alebo determinizmus v prísnom zmysle slova, teda *prírodný* či *kauzálny determinizmus*, ktorý je založený na prísne danom vzťahu medzi príčinou a následkom prírodných procesov.

Samozrejme, v rámci dejín myslenia nejestvuje iba alternatíva radikálna sloboda verzus nevyhnutnosť. Medzi nimi sa nachádzajú mnohé prístupy, ktoré sa snažia o istú mieru kompatibility, o zmierenie deterministických a indeterministických pozícií, o akýsi umiernený determinizmus, tzv. filozofický **kompatibilizmus**, ktorý umožňuje udržať istú mieru slobody a na ňu sa viažuci pojem osobnej či morálnej **zodpovednosti** za vlastné činy, čo v prípade „tvrdého“ determinizmu nie je možné (napr. stoici, Augustín, Hobbes, Spinoza a i.).

[1] „Človek je odsúdený k slobode. Odsúdený preto, že sa nestvoril sám, a napriek tomu je slobodný, pretože akonáhle je raz vrhnutý do sveta, je zodpovedný za všetko, čo koná“ (Sartre, 1996, s. 24).

E. Coreth rozlišuje dva základné typy determinizmu, a to **pozitivisticko-materialistický typ**, ktorý predpokladá jestvovanie iba materiálnej skutočnosti a kauzálnu prírodnú nevyhnutnosť fyzikálnych a chemických procesov (príp. atomárnych či subatomárnych pohybov) a **idealisticko-panteistický typ**, kde všetko dianie nevyhnutne podlieha jednému metafyzickému princípu (Coreth, 1994, s. 46.).

*

Pri našich úvahách je tiež dôležité zohľadňovať rozlíšenie medzi vonkajšou a vnútornou slobodou (Coreth, 1994, s. 91). Pod **vonkajšou slobodou** sa chápe sloboda chcenia a konania, ktorá nie je obmedzovaná žiadnymi vonkajšími vplyvmi (osobami, politickými represiami, a pod.). Ide napr. o slobodu myslenia, svedomia, náboženského myslenia, prejavu, či všeobecné občianske právo na slobodu a dôstojný život. Avšak vonkajšia sloboda ešte nemusí zaručiť, že sa človek cíti vnútorne slobodný. Vnútorná sloboda znamená, že nie sme determinovaní ničím zvnútra, ničím tlačení voliť či myslieť tak či onak – i keby sme boli práve v okovách (sloboda väzňa, sloboda otroka). V tomto duchu podobne rozlišuje Tomáš Akvinský „libertas a coactione“, teda slobodu od vonkajšieho nátlaku a „libertas a necessitate“ – slobodu od vnútornej nutnosti, ktorá tkvie v podstate ľudskej slobody vôbec (Coreth, 1994, s. 91).

D. Palmer [2] rozlišuje *praktický pojem slobody*, ktorý je v spoločnosti zaručený právne a týka sa politickej, ekonomickej, občianskej slobody a *metafyzický pojem slobody*, o ktorého prešetrenie sa usiluje filozofia (Palmer, 2008, s. 248). Metafyzický pojem slobody sa týka nasledujúcich filozofických téz ohľadom chápania pojmu sloboda.

1) **Absolútna sloboda vôle** (čistá, dokonalá sloboda) – by sa vzťahovala iba na Božie Bytie, pre ktoré by slobodný akt vôle znamenal realizáciu, teda chcenie a uskutočnenie (tzn. kreácia) by boli identické. Takúto slobodu by nič neobmedzovalo, čo znamená neľahký teologický i filozofický problém (absolútna sloboda ako svojvôľa), na ktoré poukázali napr. R. Descartes vo svojich Meditáciách alebo J.-P. Sartre (dve absolútne vôle by sa navzájom obmedzovali, teda by nemohli spolu paralelne jestvovať).

2) **Relatívna a obmedzená** (podmienená) sloboda – sa vzťahuje na rôzne druhy kompatibilizmov. Vychádza so skúsenosti človeka so sebou samým vo svete. Nevyhnutnosť voľby ako každodenné zakúšanie slobody je našou každodennou skúsenosťou. Rovnako však

[2] V tejto kapitole sme do veľkej miery zaviazaní systematizácii problému ako ho uvádza americký filozof Donald Palmer. PALMER, D.: *Does the center hold? In introduction to Western philosophy*. NY: The McGraw-Hill Companiess, Inc., 2008, s. 213 – 255).

zisťujeme, že našej slobode sú stavané hranice a že sa slobodne rozhodujem už v rámci podmienok a možností, ktoré sú mi dané (zo strany prírody i spoločnosti).
3) **Mentálna sloboda** (sloboda myslenia, cítenia, vnútorného postoja) – je slobodou otroka či politického väzňa, ktorý je napriek vonkajším okolnostiam **vnútorne slobodný** a slobodne môže zaujať postoj voči situáciám, ideológiám a pod. Ale ani tento ušľachtilý pojem slobody, tak špecificky ľudskej, nie je taký samozrejmý či ľahko udržateľný (napr. prax tzv. vymývania mozgov).
4) Pod spojením **ontologická sloboda** má Palmer na mysli taký pojem slobody, ktorá je daná už samotnou našou ontologickou konštitúciou. Túto slobodu človek zakúša, mnohokrát nerád, pri *skúsenosti nevyhnutnosti voľby* medzi alternatívami (nevyhnutnosť voľby, Sartreova „odsúdenosť" na slobodu), voľby, ktorá má mnoho ráz závažné existenciálne dôsledky.
5) Palmer napokon dodáva aj kategóriu tzv. **zvrátenej slobody**, ktorá sa prejavuje slobodným odmietnutím noriem, tzv. normality i sociality, je slobodou vnútornej vzbury. Spája sa s nepredvídateľnosťou slobodných činov, „zneužitím" slobody, „démonickou slobodou". Otázkou ostáva, či ide viac o prejav patológie alebo slobody vo vlastnom zmysle slova.

*

Pozrime sa bližšie na najznámejšie podoby determinizmu v dejinách myslenia. Medzi prvé známe príklady kauzálneho *mechanistického determinizmu* patrí učenie **gréckych atomistov** (Demokritos, okolo 400 pr. Kr.). Všetko to, čo je súce (*to on*), je zložené z atómov – elementárnych, nedeliteľných, neviditeľných, nemenných čiastočiek, ktorých je nekonečné množstvo a ktoré obklopuje prázdny priestor (nesúce – *me on*). Tieto sú v neustálom pohybe, ktorý je prísne určený trajektóriami danými vlastnou prirodzenosťou atómov. Veci sveta vznikajú z rozdielnosti pohybov atómov, z ich nárazov a združovania sa do väčších celkov. Všetko, čo vzniká, zaniká, všetok pohyb a dianie, je dané nevyhnutne tak, ako „preznačujú" trajektórie atómov. Rovnako, duša človeka, ktorá je zloženinou z veľmi jemných atómov, ale aj myslenie či vnímanie, podliehajú tým istým zákonitým atomárnym pohybom. Je zaujímavé, že toto atomistické učenie preberá neskorší epikureizmus (Lucretius), ale zároveň sa snaží udržať možnosť slobody rozhodovania. Problém vyriešil teóriou „odchýliek" a možnosti náhody v pohyboch atómov, pričom atómy sa už nepohybujú nutne, ale čisto náhodilo, čo otvára možnosť myslenia slobody vôle jednotlivca, ktorá sama môže byť príčinou pohybu vecí a udalostí.

V 18. storočí nachádza kauzálny determinizmus svoje klasické vyjadrenia napr. u osvietenských novovekých materialistov **La Mettrie** a **Henri d´Holbach** (1723-1789). Vplyvom Newtonovej fyziky, ktorá je založená na mechanistickom výklade sveta, na

všeobecne platných mechanických zákonoch prírody, panuje u materialistov názor, že tie isté princípy, ktoré platia pre fyzikálny svet, musia rovnako platiť aj pre všetky roviny ľudskej skúsenosti (vôľa, myslenie, city, „duša“). **Simon Laplace** (1749-1827) privádza prírodné kauzálne súvislosti takpovediac do dôsledkov a predstavuje hypotézu „démona“, resp. takej inteligencie, ktorá by dokonale poznala všetky prírodné zákony a princípy, všetky pôsobiace sily a ich vzťahy v prírode. Disponoval by dokonalým popisom univerza, prírodného poriadku v každom možnom momente – a tak by na základe znalosti všetkých pôsobiacich síl a polôh všetkých častíc vo vesmíre a zákonov ich pohybu (zákonov klasickej fyziky) mohol predpovedať všetky budúce udalosti a spätne tiež vyložiť minulosť. Pri istom zjednodušení možno povedať, že jedným zo základných princípov vedy od 17. storočia je, že príroda je vysvetliteľná a vyjadriteľná v termínoch kauzálnych teórií (za všetkým sa skrýva príčinný vzťah medzi dvoma udalosťami, z ktorých jedna vyvoláva druhú, vzťah medzi príčinou a účinkom)

Na začiatku 20. storočia spôsobil nemalý rozruch aj s ohľadom na diskusie o slobode človeka Freudov objav nevedomia. **Sigmund Freud** (1856- 1939), zakladateľ psychoanalýzy, ako prvý upozornil na nevedomú úroveň psychiky, ktorá ovplyvňuje (determinuje) ľudské konanie, vedomé činy a voľby. Podobne na pôde psychológie v 20. rozvíril hladinu americký psychológ **Burrhus Frederic Skinner** (1904-1990) svojou prácou *Beyond Freedom and Dignity*. Zákonitosti ľudského chovania sú dešifrovateľné, ľudské chovanie je predvídateľné, funguje na systéme *príčina – následok*, podnet – reakcia. Avšak prijatie takéhoto radikálneho behavioristického modelu človeka nesie so sebou nemalé praktické ťažkosti. Je ohrozením všetkých platných systémov v rámci našich spoločenských zriadení a malo by dopad na morálne a legálne inštitúcie, súdy a väznice. Ako možno hovoriť v tomto zmysle o morálnej zodpovednosti či treste? Ako môže byť trest riešením, keď niet vinníka, ale skôr obeť (okolností, „naprogramovania“)? (Skinner, 1976, s. 63 – 83). Ako možno u bytosti, ktorej chovanie je naprogramovateľné, ktorej činy sú iba výsledkom správnych či nesprávnych podnetov (tzn. aj výchova, životná skúsenosť), hovoriť o morálnej či osobnej zodpovednosti? (Palmer, 2008, s. 214 – 222).